

Підсумовуючи викладене, пропонуємо таке визначення поняття концепції проекту нормативно-правового акта: це визначальний етап нормотворчого процесу, формалізований у вигляді самостійного документа, в якому міститься всебічне обґрунтування вибору нового нормативно-правового варіанта розв'язання наявної проблемної ситуації, визначаються його головна ідея, узагальнена характеристика, механізм реалізації та прогноз ефективності його впровадження.

Крім того, з метою усунення термінологічної неоднозначності, а також систематизації нормотворчого процесу в Україні вважаємо за доцільне передбачити визначення поняття концепції проекту нормативно-правового акта у відповідному законі.

Д. Вовк, експерт Міжнародного юридичного центру «Легітим»

Право і релігія: спільні риси та відмінності

Методологічна плюралізація, що відбулася останнім часом у вітчизняній юридичній науці, зумовлює необхідність перегляду основних питань праворозуміння та місця права в системі соціальних норм. Актуальним у цьому аспекті є дослідження співвідношення права і релігії, оскільки останній за радянських часів відводилася виключно консервативна, негативна роль у комплексі нормативної регуляції¹. Така однобічна позиція, що базувалася на марксистській соціології релігії, не може вважатися задовільною і додатково обґрунтовує потребу в переосмисленні зазначеного питання.

Демократизація суспільства, яка відбувається в Україні з початку 90-х років ХХ ст., зумовила зростання духовної свободи людини, що мало наслідком природне зростання рівня релігійності населення, збільшення кількості діючих в країні релігійних організацій, посилення впливу релігійних структур на соціальні процеси. Усе це призвело до своєрідного «релігійного ренесансу» в пострадянській філософській, правовій, соціологічній та політологічній літературі. Що стосується

¹ Див., напр.: *Клочков В. В.* Релігія, право, государство. – М., 1978. – С. 6; *Мчелов М. П.* Релігія и современность. – М., 1982. – С. 243; *Туманов В. А.* Буржуазная правовая идеология. К критике учений о праве. – М., 1973. – С. 124 та ін.

юриспруденції, то ця тенденція позначилась у вигляді значної кількості праць, основні чи додаткові питання яких присвячено різним аспектам взаємодії релігії і права, зокрема проблемам свободи совісті та віросповідання¹, відносинам держави і церкви², історичним аспектам впливу релігії на формування права³, релігійним корінням сучасних правових систем або окремих галузей права⁴ тощо.

У той же час, попри продуктивність багатьох із означених робіт, вони досить часто характеризуються спірністю вихідних положень і внутрішньою суперечливістю, що не може не позначитися на якості одержаних результатів. Так, Р. Папаян відмічає, що вчений, який вважає себе прихильником християнських цінностей, має досліджувати і відкривати у природі і житті закономірності Божого творіння, будь то галузі астрофізики чи права⁵. Слід зазначити, що визнання значення християнських цінностей в процесі формування права не звільняє від необхідності верифікації того, що сам Р. Папаян вважає таким, що не потребує доказів, а саме — Божого творіння права, наукове доведення якого є доволі сумнівним. З. Гудаєва, намагаючись визначити вплив релігії на правову культуру, називає основною відмінністю права, що детермінує інші особливості, державне встановлення юридичних норм⁶. Таке етатистське розуміння права значно спрощує зв'язок права і релігії, зводячи його до дослідження формальних елементів цих явищ.

На наш погляд, відмічені методологічні невідповідності зумовлені відсутністю чіткого розуміння властивостей права і релігії, що з одного боку, характеризують їх схожість, а з другого — дозволяють вирізнити їх між собою та серед інших соціальних регуляторів. Без з'ясування цих ознак не може бути вирішене принципове для юридичної науки питання співвідношення права і релігії. З огляду на це метою даної статті є саме встановлення таких властивостей.

¹ Див., напр.: *Придворов Н. А., Тихонова Е. В.* Институт свободы совести и свободы вероисповедания в праве современной России. — М., 2007.

² Див., напр.: *Сергієнко Г. Л.* Роль конституційно-правового регулювання відносин держави і релігійних організацій у гарантуванні свободи віросповідання в Україні: Дис. ... канд. юрид. наук. — Х., 2004.

³ Див., напр.: *Момотов В. В.* Формирование русского средневекового права в IX–XIV вв.: Монография. — М., 2003.

⁴ Див., напр.: *Папаян Р. А.* Христианские корни современного права. М., 2002; *Зюбанов Ю. А.* Христианские основы Уголовного кодекса Российской Федерации: Сравнительный анализ норм УК РФ и Священного Писания. — М., 2007.

⁵ Див.: *Папаян Р. А.* Вказ. праця. — С. 1.

⁶ Див.: *Гудаєва З. С.* Религия как элемент правовой культуры (историко- и философско-правовой аспекты): Автореф. дис. ... канд. юрид. наук. — СПб., 2003. — С. 17.

Зазначена мета зумовлює перш за все необхідність визначити поняття «право» і «релігія». Під правом ми розуміємо міру свободи і рівності, засновану на уявленнях про справедливість і потребах суспільного розвитку, що в своїй основі складається в процесі повторюваних суспільних відносин, які схвалюються суспільством та визнаються й охороняються державою. Це визначення дозволяє розглядати право як продукт суспільства, а не держави. Легітимність права зумовлена фактом суспільного схвалення певних повторюваних відносин, які тим самим набувають характеру нормативності та становлять основу правового регулювання.

Релігія, на наш погляд, становить засновану на вірі у священне систему духовних явлень і відповідних їм норм (правил поведінки віруючих), інститутів, відносин та дій. Таке розуміння дозволяє ввести до структури релігії релігійні норми, на необхідність чого обґрунтовано звертають увагу сучасні дослідники¹, а також поширити релігійну сферу не тільки на уявлення про надприродне, а й на так звані релігійні еквіваленти — секулярні ідеології (форми громадянської релігії, маоїзм, комунізм та ін.), що, як зазначається в літературі, хоча і не визнають існування певної трансцендентної реальності, проте характеризуються рисами, типовими для релігії (наявність об'єкта поклоніння, віри в існування вищого містичного сенсу життя, незбагнених цінностей, іноді — сакральних джерел тощо)².

Наведене розуміння права і релігії дає змогу встановити спільні та відмінні риси права і релігії як форм суспільної й індивідуальної свідомості і безпосередньо як систем соціального регулювання. Підкреслимо також, що, говорячи про притаманність праву чи релігії певної властивості, ми лише вказуємо на те, що для даного явища ця риса характерна більшою мірою, ніж для іншого, і не намагаємося заперечити очевидних взаємопроникнення, взаємовпливу та взаємодії різних засобів упорядкування життя соціуму.

Як форми свідомості і релігія, і право є нормативними, тобто відображають загальнообов'язкові правила поведінки людей, що мають імперативний, безумовний характер і передбачають певні санкції за їх порушення³. В структурі правової і релігійної суспільної свідомості

¹ Див.: *Тер-Акопов А. А.* Христианские начала и их развитие в российском праве // Рос. юстиция. – 2001. – № 7. – С. 67; *Міма І.* Визначення поняття та змісту релігійних норм в релігійній системі // Право України. – 2005. – № 10. – С. 107

² Див., напр.: *Самыгин С. И., Нещипуренко В. И., Полонская И. Н.* Религиоведение: социология и психология религии. Ростов-н/Д, 1996. – С. 70; *Яковлев А. М.* Социальная структура общества: Учебник. – М., 2003. – С. 197.

³ Див.: *Зыкова С. В.* Связь правового и религиозного сознания // История государства и права. – 2006. – № 9. – С. 17.

прийнято виділяти ідеологічний (систематизовані уявлення про правову або релігійну дійсність) і психологічний (сукупність почуттів, емоцій, переживань з приводу права чи релігії) рівні. Центральним елементом правосвідомості виступає правова ідеологія, що характеризує раціональний, науковий спосіб осмислення права або його окремих проявів. Це пов'язано з тим, що для правового регулювання найбільш важливим є усвідомлення обов'язковості правових приписів, а не емоційна прихильність до останніх. В основі схвалення права суспільством лежить прагнення суспільства на основі справедливості захистити свободу кожного індивіда шляхом встановлення міри цієї свободи, що є передумовою підтримання цілісності соціуму. В свою чергу правова психологія є перш за все одним із чинників ефективності або неефективності правового регулювання (поряд з інтелектуальними моментами), оскільки повноцінне функціонування правової системи неможливе без позитивного ставлення суб'єктів до права, виправданості у суспільній думці обмежень, які накладає право на конкретну особу.

Натомість у релігійній суспільній свідомості переважає саме психологічний аспект. Як зазначає Б. Лобовик, основу релігійної свідомості становлять чуттєві дані¹. Релігійна свідомість наочно, образно за допомогою особливої лексики і знаків єднає людину зі священним, що проявляється в такому феномені, як релігійна віра, тобто абсолютній переконаності в об'єктивному існуванні священного, можливості спілкування з ним у вигляді присутності священного в людині (цей аспект характеризує, як правило, така категорія, як «душа»), істинності релігійних догматів та непогрішності релігійних авторитетів. Лише за умови віри людини в певний абсолют можливе функціонування релігійної ідеології у вигляді розгалужених теологічних концепцій та доктрин². Відсутність релігійної віри нівелює значення релігії у суспільстві, унеможлиблює застосування релігійних санкцій, анігілює релігійний вплив на інші форми суспільної свідомості.

Структурна схожість правової і релігійної свідомості проявляється і на індивідуальному рівні, який включає онтологічний елемент (усвідомлення, тобто пізнання і знання того, чим є право або релігія як взагалі, так і в конкретних проявах), аксіологічний елемент (емоції та почуття, в яких відображається оцінка права чи релігії), а також праксео-

¹ Див.: Лобовик Б. А. Религиозное сознание и его особенности. – К., 1989. – С. 49.

² Наприклад, першими заповідями християнства та іудаїзму, а також першим стовпом ісламського віровчення, що не має якихось зазвичай притаманних цій релігії обумовлень, є саме підкреслення зв'язку людини з Богом та заперечення існування будь-яких альтернативних вірувань. Відправним пунктом буддизму є віра в можливість самотрансформації.

логічний аспект (уявлення про шляхи впливу права і релігії на поведінку людини та воля до певної моделі вчинків)¹.

Онтологічний аспект є найбільш раціональним як в правовій, так і в релігійній свідомості індивіда. Він пов'язаний з теоретичним та емпіричним пізнанням права і релігії, в тому числі шляхом інтерпретації правових і релігійних текстів, розумових процесів осягнення правової і релігійної дійсності. На наш погляд, є некоректним прийняте в радянській літературі зведення релігійного знання до ірраціонального містичного теоретизування, заснованого на сліпій вірі в могутність надприродного². Як зазначає В. Бачинін, будь-яке порушення формально-логічних вимог при поводженні з релігійною нормою є неприпустимим, оскільки призводить до непередбачуваних зловживань з сенсом норми³. У той же час релігійні пізнання і знання, безумовно, опонують науковому (і правовому як його різновиду), оскільки в основу релігійних канонів завжди покладено посилку (існування священного), що розумово не доводиться, а постулюється методом об'явлення.

Відмінність між правовою і релігійною свідомістю вбачається і у сфері аксіології. Так, право як повторювальні суспільні відносини, схвалені суспільством і санкціоновані державою, виступає, на наш погляд, саме суспільною цінністю. Легітимація права суспільством не обумовлює обов'язкового соціального консенсусу (схвалення всіма його членами), а саме право не втрачає нормативності у разі невизнання його цінності окремим індивідом. Натомість релігія є виключно індивідуальною цінністю, постійним відчуттям особою свого зв'язку зі священним. Заперечення існування трансцендентної реальності або свого зв'язку з нею призводить до втрати впливу релігійних уявлень на свідомість людини і позбавлення релігії регулятивних якостей. З індивідуального характеру цінності релігії випливає й інша відмінність. Релігійна свідомість завжди авторитарна, тобто в своїх поступках віруючий постійно відчуває опіку та спрямування з боку божественного авторитета. Така авторитарність може значно відрізнятись залежно від особливостей

¹ При визначенні такої структури правової і релігійної індивідуальної свідомості нами використано наукові розробки таких вчених, як В. Бачинін, С. Максимов, А. Поляков та ін. (див.: *Бачинин В. А. Христианская мысль: политическая теология и правовая социология.* – СПб., 2005. – Т. V. – С. 138–139; *Максимов С. И. Правовая реальность: опыт комплексного исследования.* – Х., 2002. – С. 256; *Поляков А. В. Общая теория права и государства. Курс лекций.* – СПб., 2001. – С. 264.

² Див.: *Пеньков Е. М. Социальные нормы – регуляторы поведения личности. Некоторые вопросы методологии и теории.* – М., 1972. – С. 77.

³ Див.: *Бачинин В. А. Христианская мысль: политическая теология и правовая социология.* – Т. V. – С. 138.

конкретної релігії (від тоталітарного характеру окремих нетрадиційних сект до терпимості буддизму, що дозволяє віруючому належати до інших конфесій), проте присутня в будь-якій релігії. Натомість специфіка правосвідомості зумовлює певну автономію, свободу суб'єкта права від зовнішнього авторитету (суспільства). Як слушно відмічає С. Максимов, право виступає як культура замирення, тобто компромісів, договорів, третейських рішень, багатопланових обмінів, що виражається у правосвідомості як антиавторитарність¹.

З точки зору правсоціології і правова, і релігійна свідомість у першу чергу формують у людини установку на правомірну або богоугодну (з усією умовністю цього терміна) поведінку. Вони безапеляційно вимагають від індивіда певної моделі поведінки, а також категорично непорушні для нього. Проте право виходить із розуміння людини як безумовно вільної істоти. Як зазначає І. Царьков, саме розуміння сутності людини як вільної істоти створює можливість розмови про право². Забороняючи певні діяння, право допускає, що особа може поступати всупереч правовим приписам, що тягне за собою виключно визначене цими приписами покарання. Ця теза свого часу привела Г. В. Ф. Гегеля до визнання за правопорушником права на конкретне покарання, що захищає його від самосуду³. З іншого боку, релігія (особливо в її архаїчних формах) не визнає особу повністю, абсолютно вільною, детермінуючи її поведінку схильністю, бажаннями, вдачею надприродних істот, духів померлих, інших трансцендентних явищ. Ураховуючи це, представники релігійної філософії заперечують навіть саму можливість поступати всупереч нормам релігії, так зване «право людини на гріх»⁴, що об'єктивно звужує автономію особистості.

Розглянуті особливості правової і релігійної свідомості багато в чому зумовлюють схожість і відмінність права і релігії як систем соціальної регуляції. С. Алексєєв зазначає, що право як регулятор характеризують такі ознаки: нормативність (сукупність нормативних при-

¹ Див.: Максимов С. И. Вказ. праця. – С. 262.

² Див.: Царьков И. И. Развитие правопонимания в европейской традиции права. – СПб., 2006. – С. 7.

³ Див.: Гегель Г. В. Ф. Основы философии права або Природне право і державовнаство: Пер. з нім. Р. Осадчука та М. Кушніра. – К., 2000. – С. 97.

⁴ Див. напр.: Бачинин В. А. Христианская мысль: Политическая теология. – СПб., 2006. – Т. X. – С. 46. У західній літературі подібні погляди у пом'якшеному варіанті висловлює Ж. Марітен, який вважає, що людська сутність заперечує вбивство, відповідно до цього будь-яке порушення заповідей християнства вважатиметься відступом від людської природи (див.: Маритен Ж. Человек и государство: Пер. с англ. Т. Лифанцевой. – М., 2000. – С. 85).

писів, правил поведінки), визначеність за змістом (здатність точно фіксувати моделі бажаної або небажаної поведінки), гарантованість дії права, його реалізації примусовою силою держави¹. Остання ознака (наявність зовнішнього авторитета, який підтримує право) визначає право як гетерономний соціальний порядок. Вважаємо, що перші дві риси в цілому притаманні і релігії. Канонічні джерела будь-якої релігії містять достатньо чітко сформульовані моделі поведінки, обов'язкові для віруючої людини. Що стосується гарантованості норм релігії, то можна погодитися з Г. Кельзенем, який вважав, що безсанкційних суспільних устроїв не існує², відповідно кожна соціальна норма має власні засоби гарантування. У випадку сакральних приписів таким авторитетом виступає священне (в авраамістичних релігіях — Бог). Проте, як уже відмічалось, обґрунтування реальності чи фантастичності трансцендентних категорій виходить за межі власне наукового (принаймні юридичного) дослідження, тому немає підстав погоджуватися з висловленою в літературі думкою про гетерономність норм релігії³. На наш погляд, забезпеченість релігійних норм визначається саме особливим станом психіки людини — віри, яка зумовлює наявність у суб'єкта «страху Божого», боязні «Божого суду», тобто авторитетність релігії автономна, знаходиться у свідомості людини⁴. Цей висновок слід розглядати в тому сенсі, що право переважно гетерономне, оскільки більшість людей сприймають право як власну цінність, а релігія переважно автономна, що не заперечує впливу релігійної громади на її окремих членів.

Гетерономність права і автономність релігії зумовлені також сферами правового і релігійного регулювання. З урахуванням широких можливостей права, його здатності до примусу воно регулює найбільш значущу, переважно дієву, «зовнішню» сторону людського буття, що піддається контролю з боку суспільства і держави, лише в окремих випадках звертаючись до внутрішнього світу людини. Релігія ж визначає усі сторони життя своїх прихильників, включаючи мотиви поведінки,

¹ Див.: *Алексеев С. С.* Самое святое, что есть у Бога на земле. Иммануил Кант и проблемы права в современную эпоху. — М., 1998. — С. 87. Зауважимо, що, на нашу думку, гарантованість права з боку держави розглядається як прояв суспільного схвалення правової норми і не може існувати окремо чи всупереч останньому.

² Див.: *Кельзен Г.* Чисте правознавство: 3 дод.: Проблеми справедливості: Пер. з нім. О. Мокровольського. — К., 2004. — С. 39.

³ Див., напр.: *Пеньков Е. М.* Вказ. праця. — С. 78.

⁴ Зазначимо, що принаймні в авраамістичних релігіях (християнство, іслам, іудаїзм) віруюча людина чітко відділяє себе від джерела обґрунтування релігійних норм — Бога. Проте, знову ж таки, це відділення відбувається на рівні самої людини, яка вірою, так би мовити, обґрунтовує саме джерело обґрунтування.

що у секуляризованому світі компенсується іншою природою обов'язковості таких норм, які зобов'язують лише за умови їх раціонального чи емоційного визнання. Порушення такого «паритету» може привести або до державного чи суспільного контролю думок чи бажань індивіда, або до насильницького поширення релігійних ідеалів серед осіб, що їх не підтримують. Ці відмінності зумовлюють особистісний характер релігії, відсутність в релігійних системах таких притаманних праву інститутів, як представництво (релігійні, особливо культові, дії вчиняються виключно особисто), строки давності тощо¹.

Крім того, право регулює конфліктні за своєю природою відносини, засновані на суперечливих або таких, що не збігаються, інтересах суб'єктів права, котрі мають кореспондуючі одне одному права і обов'язки. На думку російського феноменолога М. Алексеєва, саме встановлення прав є особливістю, що відрізняє право від інших соціальних норм². Зі свого боку, релігія такої конфліктності позбавлена, релігійні відносини мають на меті спільне єднання у священному, щодо якого віруючі відчувають лише обов'язки.

З наведених положень випливають особливості правової і релігійної відповідальності та санкцій. Відповідальність, що її встановлено нормами права, пов'язана з понесенням правопорушником обмежень своїх прав у вигляді позбавлення останнього певних благ і має ретроспективний характер (оцінюються вже вчинені індивідом діяння). Юридичне покарання не залежить від ставлення особи до права і завжди означає обмеження зовнішніх можливостей і свободи людини. Релігійна санкція перш за все пов'язана з духовним світом людини, втратою її зв'язків зі священним і позбавленням певного стану з'єднуваності з абсолютном, який у християнській традиції має назву «благодать», та прагненням відновити цей стан. Як зазначено у Ветхому Завіті, проклят той, хто не виконає слів закону цього і не буде поступати за ним³ (Втор. 27, 26). Вона має проспективний, позитивний характер і поширюється на майбутні вчинки, мотиви, думки віруючих. З власне релігійними санкціями поєднуються церковні санкції (анафема, покаяння тощо), які підпоряд-

¹ При цьому емпіричні приклади, що можуть суперечити зазначеній тезі, наприклад, християнський інститут індульгенції, ми розглядаємо скоріше як прояв державницьких прагнень релігійних організацій (церков) на певних історичних етапах, ніж власне релігійна практика, що спирається на відповідну доктрину, і тому не спростовують вказаних висновків.

² Див.: *Алексеев Н. Н.* Религия, право, нравственность. – Р., 1930. – С. 67.

³ Маються на увазі закон Мойсея, система норм поведінки, що визначають усі сторони життя правдивого іудея та за певних обумовлень інкорпоровані до християнської доктрини.

ковані меті релігійної санкції. Зважаючи на це, на наш погляд, є некоректним включення до релігійних санкцій покарань, пов'язаних з фізичним насильством (наприклад, побиття камінням, відсікання рук у класичному ісламі), грошових стягнень (штраф, пеня, що існували в християнстві) тощо¹. Включення цих санкцій, правових за своєю природою до релігійних джерел обумовлено невідокремленістю права та політики від релігії на історичних етапах формування класичних релігій.

І право, і релігія є формалізованими регуляторами суспільних відносин. Норми розвинених правових і релігійних систем у більшості випадків закріплені у відповідних текстах (для права — це нормативно-правові акти, нормативні договори, судові прецеденти тощо; для релігії — певні сакральні джерела, наприклад, Біблія, Коран, Тора, Самаведа, буддистська Трипітака). Такі форми права і релігії, як правило, мають ієрархічну структуру. В законодавстві це проявляється у різній юридичній силі актів суб'єктів нормотворчості. Релігійні джерела можуть поділятися на священні писання і одкровення, перекази, авторитетні тлумачення, постанови керівних органів релігійних організацій та ін. Наявність таких форм зовнішнього виразу правових і релігійних приписів обумовлює притаманну праву і релігії, на відміну від моралі, особливу мову, якій відповідають спеціальна термінологія, вимоги до семантичних форм, певна техніка викладання письмових джерел. При цьому мова права є конвенційною, тобто слова та словосполучення є засобом позначення предметів, явищ, понять, і достатньо умовною (наприклад, такі мовні вирази, як «нікчемність правочину», «тягар доказування» тощо), а мова релігії сприймається віруючими як цілком реальна. Як відмічає Н. Мечковська, для релігії властиве уявлення про те, що слово — це не позначення певного предмета, а його частина, тому, наприклад, порушення словесного ритуалу може образити, прогнівати вищі сили або нашкодити їм². Саме тому спроби реформувати релігійні тексти часто призводили до жорстоких соціальних конфліктів, яскравим прикладом чого є відомий розкол у російському православ'ї в XVII ст.

Значна формалізація права і релігії зумовлює те, що застосування правових і релігійних норм забезпечується організованими інституційними утвореннями, спеціальними установами, що мають офіційний статус. Для права таким утворенням виступає держава, для релігії — церква або інша релігійна організація. Ці інституції взаємодіють між собою, що є

¹ Див.: *Шалютин С.* Уголовная и религиозная санкция: взаимовлияние, история и перспективы // *Религия и право.* – 2005. – № 2. – С. 15.

² Див.: *Мечковская Н. Б.* Язык и религия. Лекции по филологии и истории религий. – М., 1998. – С. 46.

наслідком взаємопроникнення різних форм суспільної свідомості і соціальної регуляції. Головним принципом такої взаємодії, на нашу думку, має бути принцип верховенства права, який, з одного боку, забезпечує, мовою Т. Джефферсона, розділовий мур між державою і церквою, а з другого — спрямовує діяльність держави на забезпечення якомога повної реалізації громадянами та іншими особами свободи віросповідання в усіх її проявах.

Підсумовуючи викладене, зазначимо, що наведені положення підтверджують наявність спільних рис права і релігії, які зумовлюються спільною соціальною природою останніх, та їх відмінність як специфічних сфер регулювання суспільних відносин. У той же час в межах цієї статті ми дослідили лише найбільш загальні аспекти проблеми. Окремого осмислення потребують процес формування права і релігії, функціональні особливості цих нормативних систем, їх співвідношення тощо. Аналіз зазначених проблем, гадаємо, сприятиме більш об'єктивному розумінню ролі права у сучасному світі, однією з важливих детермінант розвитку якого залишається релігія.